

Пустоварівський млин – пам'ятка індустріальної спадщини

Валерія Ієвлева

Між двома районами Київської області – Володарським та Білоцерківським, де річка Рось котить свої води в гранітних берегах, і де вона є межею між двома селами – **Городищем–Пустоварівським** та **Щербаками**, досі існує стара гребля. Але не тільки і не стільки вона привертає до себе увагу, скільки підвішений над нею металевий місток – визначна місцева інженерна споруда минулого століття, а разом з ним – два величні муровані водяні млини обабіч ріки.

Оой, що у Городищі – Пустоварівському, не має собі рівних у Володарському районі за збереженістю історичного циклу млинарського виробництва. Особливо цінним є те, що цей млин і досі цілком вправне та працююче виробництво, правда, тепер його штат занадто малий – всього три особи – завідувач та два його помічники. Зважаючи на добрий урожай минулого року млин працював цілу зиму.

За словами його нинішнього завідувача, Сірука Миколи Івановича, млин є чи не найбільшим діючим сільськогосподарським виробництвом району, що повністю зберегло свою первинну технологію з моменту свого виникнення, тобто з кінця XIX ст. Тому сьогодні він – надзвичайно цікавий туристичний об'єкт. Обидва ж млини з греблею – один з найвизначніших історичних виробничих сільськогосподарських комплексів, який було започатковано на цих землях ще у другій половині XIX ст. та збережено до сьогоднішнього дня.

У позаминулому столітті земельні наділи на берегах Росі у цьому районі належали до різних земельних володінь. Тоді р. Рось була межею між наділами двох великих землевласників – Браницьких та Подгорських. Млини, відповідно, також належали двом різним господарям.

Першість у запровадженні млинарського виробництва на річці Рось належить графині Браницькій Марії Євграфівні. Саме її млин разом з греблею для врегулювання напору води було зведено у цьому місці на поч. 1880-х рр. Дотепер первинна споруда млина

Краєвид на р. Рось з боку с. Городище - Пустоварівське

Завідувач пустоварівського млина Сірук М.І. з мірчуком-барелем

■ архітектура та історичні ландшафти

М. Браницької не збереглася (можливо, вона була дерев'яною). За архівними даними, млин у с. Щербаки, який ми бачимо зараз, – другий, зведений на тому ж місці після пожежі 1906 р.

Млин, що досі зберігся на лівому березі Росі, було споруджено Подгорським Казимиром Балтазаровичем 1891 р. на ділянці, розташованій нижче за течією від власного цукрового заводу. Головна його цінність у тому, що від моменту його зведення і до наших днів характер виробництва залишився майже незмінним.

Млин Подгорського – цілком авторська споруда, проект якої було розроблено 1889 р. Тарасовим Костянтином Костянтиновичем, випускником Інституту цивільних інженерів. Саме у 1888-1891 рр. К. Тарасов працював на посаді молодшого техника Будівельного відділення Південно-Західних залізниць і виконував приватні замовлення у Київській губернії. Млин у Городищі-Пустоварівському – один із двох цегляних млинів, запроєктованих Тарасовим К.К. впродовж 1888–1892 рр. Що ж до авторства архітектурного

Тарасов К.К. — автор проекту пустоварівського млина

проекту млина Браницької – документів поки що не віднайдено.

Згідно проекту, комплекс млинарських споруд у с. Городище-Пустоварівське складався із: спільної греблі для обох млинів (за домовленістю з графинєю Браницькою, родина Подгорських мала право на користування греблею); споруди пароводяного вальцювого млина; споруди складського приміщення (комори); сараю (дерев'яного); двох металевих містків (вони на рівні другого поверху мали з'єднувати сарай з млином та млин з коморою й сараєм), а також підпірних стін млина та греблі.

До сьогодні з боку Городища-Пустоварівського від усього переліку виробничих об'єктів комплексу збереглися млин, комора, підпірні стіни; а з боку с. Щербаки – млин та підпірні стіни. Обидва комплекси поставлені на державний облік як пам'ятки архітектури місцевого значення (Рішення облвиконкому від 24.04.1990 р. № 67); охоронні №№ 61-Кв (1-7) та 43-Кв (1-2). До загального комплексу виробничих споруд цієї ділянки можна додати також ще одну складську споруду, що належала спочатку Подгорському К. Б., а пізніше – цукровому заводу ("Товариство Городище-Пустоварівського цукрового заводу"). Будівля збереглася до нашого часу на верхній терасі комплексу, але функціонально не була пов'язана безпосередньо з млином. У переліку нерухомих об'єктів цукрового заводу вона зазначалася як "магазин заводський для довготривалого зберігання готового цукру".

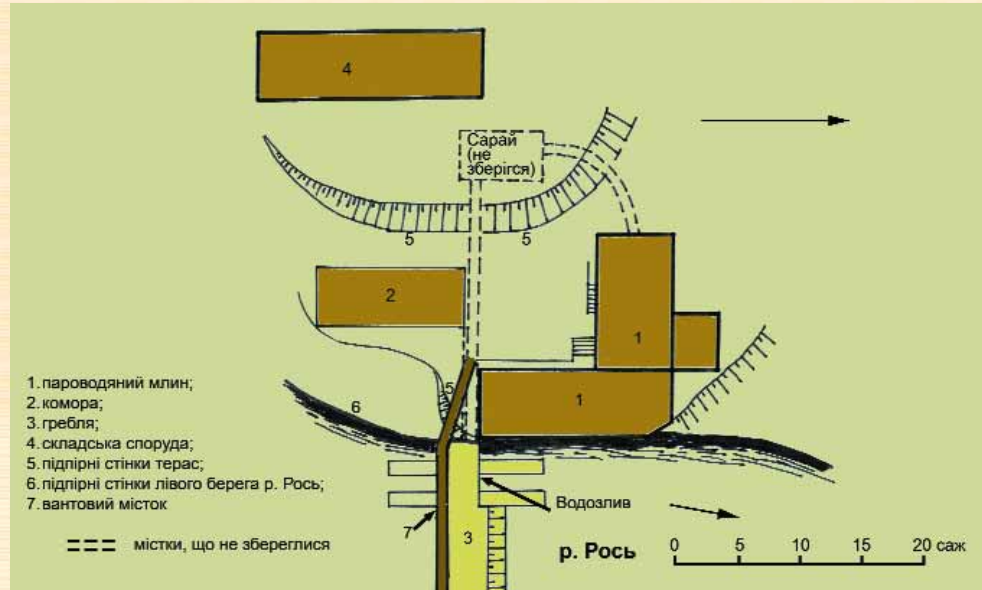
Щодо автентичної збереженості обох млинів, історико-культурна цінність щербаківського млина є незрівнянно нижчою, ніж пустоварівського, оскільки у Щербаках млинар-

ське виробництво давно ліквідоване, а саму споруду млина нещодавно переобладнано під житло. Причому, зараз в якості житлових приміщень використовується тільки половина будівлі, іншу ж навіть не накрито дахом.

За технологічною класифікацією, млин в Городищі-Пустоварівському належить до пароводяних млинів, тобто млинів змішаного типу, що мали змогу виробляти борошно, використовуючи не лише традиційну енергію води, але й пари (за архівними даними, паровий двигун на виробництві було встановлено 1897 р.). Крім традиційного борошномельного виробництва, тут також були крупорушка та олійниця. За кращих часів пустоварівський млин обслуговувало 18 робітників.

Головна особливість історичного об'єкта – збереження майже повністю автентичного технологічного циклу, до того ж, на місці залишилася переважна більшість історичних машин та механізмів. Тільки у повоєнні роки, на початку 1960-х, було

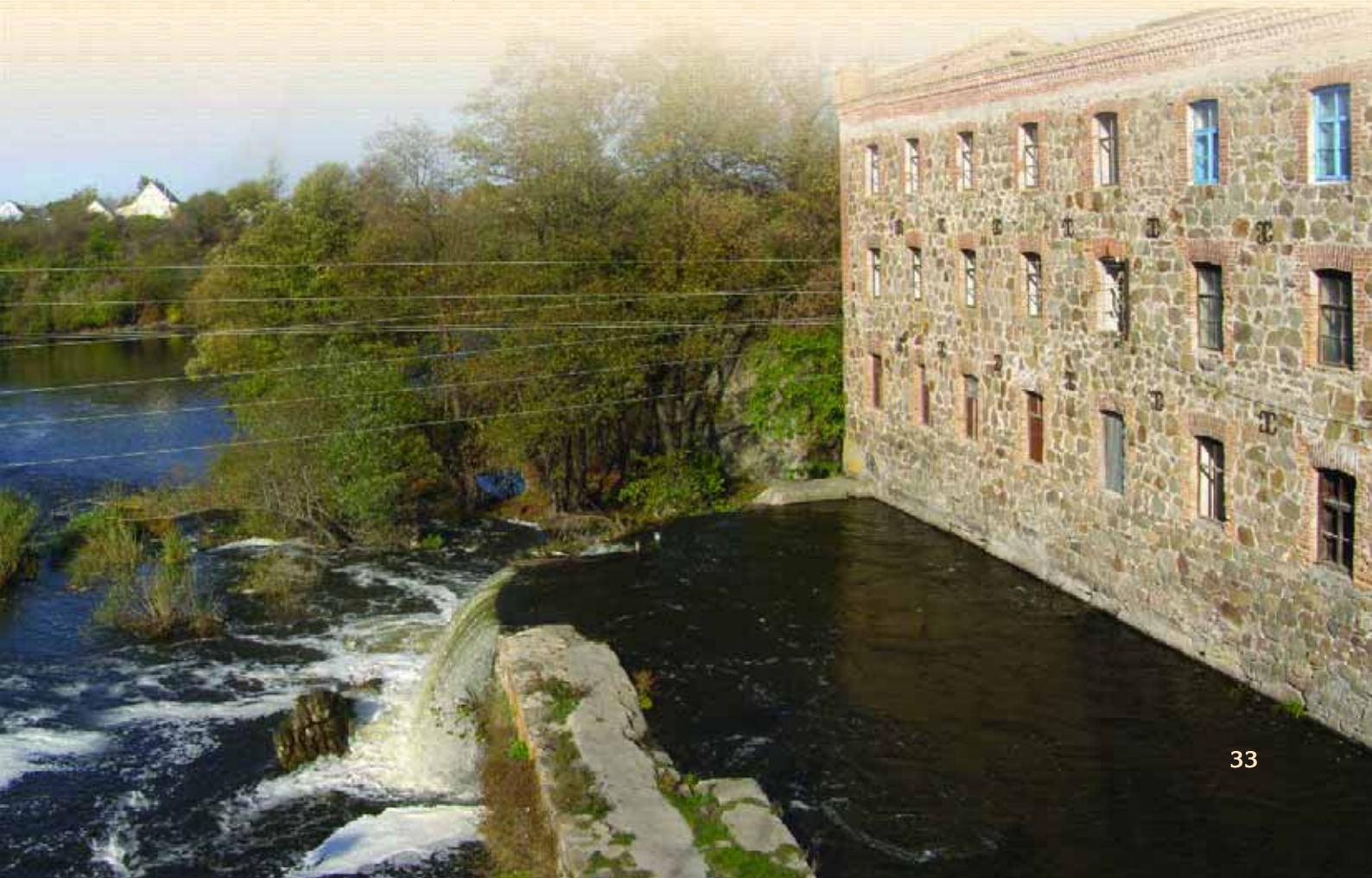

змінено джерело енергії – із водяного турбогенератора на стаціонарне електричне живлення.

У пустоварівському млині виробничий процес, як і в минулому, здійснюється з дотриманням певного порядку, визначеного функціональними зонами: очисним та механічним відділеннями південного крила; машинним відділенням; борошномельним відділенням з крупорушкою та олійницею (крупорушка та олій-

Схема розміщення комплексу виробничих споруд в с. Городище-Пустоварівське

ниця – недіючі). В очисному відділенні проводиться попереднє очищення зерна перед розмелом. Тут і досі знаходиться аспіраційний апарат – СВ-1 (своєрідні "легені"), що обслуговує весь млин. У борошномельному відділенні здійснювалися розмел зерна та провіювання борошна.

Пустоварівський млин (південне крило, вид з містка)

Колеса головного трансмісійного валу, що запускає вальцові розмелювальні механізми у роботу. Головний вал розташований у підвальному приміщенні

Колись механізми для очищення зерна живилися від двигуна (паровий двигун фірми "Моріц Гілле", 165 к.с.) або від турбогенератора, що знаходився у машинному відділенні. Млин міг працювати як від турбіни, так і від парового двигуна. Якщо турбіна мала сезонний термін роботи, то паровий двигун, живлячись від котла, що опалювався вугіллем, міг працювати протягом цілого року.

Дія двигуна здійснювалася за допомогою головного трансмісійного валу, на якому оберталося 11 коліс (вал розташований у підвалі південного крила). Ці колеса через численні трансмісії забезпечували зв'язок з усіма механізмами млина. Зараз усі історичні механізми, що збереглися від XIX ст., працюють від електроенергії, яка так само подається на головний вал, що, у свою чергу, залучає до роботи інші механізми.

Сама споруда водяного млина розташована біля урізу во-

ди, в каньйоні лівого берега річки Рось (притоки Дніпра), нижче за течією від греблі. З боку Пустоварівського млина на греблі влаштовано лівобережний водозлив.

Споруда має Г-подібний план, що за об'ємно-розпланувальною структурою відповідає двом крилам – північному та південному (до річки виходить саме південне крило). Крім того, млин має двоповерхову прямокутну прибудову з боку північного фасаду північного крила, розташовану біля кромки відкосу, де починається стрімке

Історичний розтрусний механізм

пониження берега до води. Млин частково дво-поверховий, частково — триповерховий, цегляний. Перший рівень та підвал — бутове мурування з граніту. Про те, що мурування млина було відкритим та споруда не фарбувалася, свідчать деталі північного фасаду, який і досі не пофарбований. Прибудову північного крила можна вважати історичною, позаяк її було здійснено 1897 р. для встановлення парового котла (котел водотрубний, системи Штейнмюллера №5), та зведено з урахуванням його розмірів.

Загальний характер розпланування споруди дав змогу сформувати внутрішнє господарче подвір'я. З нього здійснювалися головні входи до млина та комори; причому, північне крило мало три входи до основного приміщення, і розташовувалися вони на різних рівнях. Відповідно до первинного рішення (згідно проекту), до двох дверей північного крила (на другому та третьому рівнях) можна було дістатися зовнішніми металевими сходами з боку внутрішнього господарчого подвір'я. Зараз сходи відсутні, а двері закладено цеглою.

Ще одні двері було розташовано на третьому рівні з боку торцевого (західного) фасаду північного крила. Вони мали вихід на повітряний металевий місток, який з'єднував млин з верхньою терасою та з дерев'яним сараєм (сарай та місток не збереглися). Про те, що цей місток існував, свідчать пази в цегляній кладці на відповідному рівні торцевого фасаду. Існування другого повітряного містка можна лише припускати. Цей місток мав з'єднувати південне крило млина (на другому поверсі) та комору із сараєм верхньої тераси. На верхньому поверсі західного фасаду південного крила збереглися фрагменти містка або балкону (несучі балки та металева огорожуюча решітка).

Якщо раніше основні господарські сполучення здійснювалися крізь великі двері

металевими повітряними містками, то пізніше використовувалися досить вузькі внутрішні дерев'яні сходи, поділені навпіл для влаштування пандусів.

Найбільш збереженим можна вважати фасад з боку річки: його не пофарбовано, в ньому майже відсутні сучасні елементи, збереглися автентичні віконні шибки та засклення. Сезони роботи — осінь та весна. Можливо, взимку млин не працював, оскільки споруда цілком не опалювалася (за виключенням прибудови, де було розміщено паровий котел).

Солідний комплекс цього пароводяного млина разом із комплексом споруд цукрового заводу створювали локальний осередок сільськогосподарських переробних виробництв маєтку Подгорського — досить значного за розмірами та значенням позаміського промислового об'єкту кінця XIX — початку XX ст.

Характерною особливістю споруди млина є її утилітарність, тобто — нічого зайвого, спрощений цегляний стиль з мінімумом декоративних елементів. За характером архітектурного вирішення млин був подібний до зарубіжних тогочасних будівель.

Складний рельєф у заплаві р. Рось, яка в цих місцях протікає в заглиблених берегах, утворених

виходами гранітних товщ, визначив характер розпланування названих об'єктів. Схили для створення горизонтальної ділянки під розміщення споруд були затерасованими: зважаючи на те, що лівий берег р. Рось вищий за правий, на ньому було штучно сформовано три тераси. Найнижча тераса — рівень греблі та нижнього під'їзного майданчика до млина. Середня — внутрішній двір млина та комори; третій рівень — місце розташування колишньої складської споруди цукрового заводу. Між верхнім та середнім рівнями утворено відкоси, які закріплено гранітними підпірними стінками. На протилежному боці (с. Щербаки) аналогічним чином влаштовано дві тераси. Зведений набагато пізніше вантовий місток займає рівень, трохи вищий від умовного другого рівня розпланувальної тераси.

Млин є унікальною архітектурною пам'яткою як одна з двох головних споруд значного млинарського комплексу XIX — XX ст. Її неординарність полягає ще й у використанні спільної греблі для двох млинарських виробництв, одне з яких (у Городищі — Пустоварівському) зберегло своє первинне обладнання та знаходиться у доброму робочому стані. Головна науково-технічна цінність цього об'єкту — повне збереження не тільки автентичної технології помелу (окрім джерела енергії), а й первинних машин та механізмів, що на сьогоднішній день, зважаючи на роки соціалістичної індустріалізації, є досить рідкісним явищем.

Незважаючи на те, що цей млин — досить унікальне історичне виробництво, працювати у ньому з кожним роком стає все важче. По-перше, відсутня належна охорона цього об'єкту: відтак — побиті подекуди шибки, поламані двері, вкрадено охоронну дошку зі стіни (бо металева!) та ін. Силами працюючих тут робітників неможливо захистити цю унікальну пам'ятку від подальшого розкрадання. По-друге, пам'ятка приватизована, і її майбутня доля взагалі проблематична. Цього року млин ще працював. А далі? Чи зможе теперішній завідувач відстояти цей унікальний об'єкт культурної спадщини?

Може статися, що міцні стіни споруди будуть використані для інших потреб, наприклад, як у сусідів через річку — в с. Щербаки. Яка доля спіткає ці унікальні пристрої, механізми сторічної давнини у разі ліквідації виробництва? До музею? Але ж там вони стануть черговими "мертвими" експонатами. Зникне головне — збережене старовинне виробництво — пам'ятка безіменним геніям минулих поколінь інженерів та техніків. Враховуючи це, об'єкт повинен охоронятися не тільки як історична архітектурна споруда, але й як виробничий комплекс з усіма його технічними та технологічними особливостями, разом з автентичними механізмами, включно до окремих пристроїв, допоміжних предметів виробництва та побуту тощо.

Щоб зберегти весь комплекс пустоварівського млина разом з виробничим процесом, його

архітектура та історичні ландшафти ■

ної” давнини, виробленого буквально “на очах” відвідувача!

Можливо, й працювати за таких умов на оновленому старому виробництві стало б набагато легше, адже з’явився б сенс у збереженні старовини та своєї, нехай малої, а все ж історії краю, окремого села, млина, всіх тих, хто був причетним до цього унікального млинарського виробництва.

Але, на жаль, у нас всі гарні починання та добрі традиції треба відстоювати у тяжких боях з оточуючим середовищем. Куди не подивись, здається, що давно ми живемо у світі, “где вечный бой, покой нам только снится”.

Діючі трансмісії вальцових механізмів

Жорна, що залучалися до роботи паровим механізмом — зараз один із історичних експонатів млина

необхідно музеєфікувати. Було б дуже добре (але це вже з області фантастики) реставрувати комплекс згідно первинного проекту з метою відродження колишнього виробництва з усіма його особливостями та індивідуальністю.

У Західній Європі — наприклад, у тій же Польщі — такий унікальний виробничий об’єкт давно вже був би музеєфікованим, працював за своїм призначенням, до того ж на ньому ще й заробляли б додаткові кошти як на діючому музейному експонаті.

Туристичні маршрути двох районів — Володарського та Білоцерківського — стали б набагато цікавішими, якби до них приєднати ще й оглядини цього старого млинарського виробництва. Справді, мало хто б відмовився від спеціального сувенірного мішечку борошна умовної “сторіч-

1. *Список населенных мест Киевской губернии.* — К.: Киевский Губернский Статистический Комитет, 1898.
2. *Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов, губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской.* — К., 1912.
3. *Справочник по сахарной промышленности Российской империи. Кампания 1912–1913 гг.* / Ред. М.А. Кельберина. — К.: Политехнический институт Императора Александра II. 1914.
4. *Центральний державний історичний архів в м. Києві.* — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 297.
5. *Державний архів Київської області.* — Ф. 1. — Оп. 225. — Спр. 145.
6. *Державний архів Київської області.* — Ф. 1. — Оп. 233. — Спр. 289.